

"ונהפך הוא" – הצחוק ומותר האדם

מהו האדם? מהו מותר האדם? המסורת היהודית דנה בסוגייה זאת "כאילו" בעקבות שאלה פרשנית: על בריאת האדם נאמר "בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ", אך מהו 'צלם א-להים' זה, תכונה אוניברסלית של כל האנושות. תשובות שונות שניתנו לשאלה זאת, מהן בחרתי כאן שלוש.

התשובה הראשונה היא משל הרמב"ם. לא נופתע אם נגלה שהוא חשב שמותר האדם מצוי בתבונה. מה שמפתיע שגם רש"י (א, כו) נוקט בעמדה דומה: "בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ" - להבין ולהשכיל". זהו מותר האדם מן הבהמה. ר' עובדיה ספורנו ור' מאיר שמחה מדווינסק בפירושיהם הולכים בדרך אחרת. וכך כותב ר' מאיר שמחה (משך חכמה א, כו): "הצלם הא-להי הוא הבחירה החופשית". לא התבונה, שאולי מצויה אי שם בעולמות שאין לנו מכירים, אלא החירות. שני ממדים לחרות האנושית. האדם אינו כפוף לטבע, לא לחיצוני ולא לפנימי. הוא גם חופשי מהגזירה הא-להית, הכל צפוי אך הרשות, החרות, נתונה. החרות היא סוד הצמצום עליו דברו המקובלים. הקכ"ה הניח "מקום לברואיו לעשות כפי מה שיבחרו". אולי יהיו פעם רובוטים אינטליגנטיים, אך צלם א-להים לא יהיה להם. שלא כרובוטים, יוכל האדם תמיד להשתחרר מכל תוכנה שלכאורה שולטת עליו.

הגישה השלישית מצויה ב'איש האמונה הבודד' לר"ד סולובייצ'יק. כדי להבינה, רוצה אני להקדים כמה מלים על עמדה אחרת. אם הרמב"ם דיבר על איש התבונה ה- homo sapiens, דיברו המרקסיסטים והוגים אחרים על ה- homo faber, איש המעשה, החיה הבונה כלים. יש אמת חלקית בעמדה זאת, אלא שהר"ד סולובייצ'יק הרחיבה והעמיקה. צלם א-להים מתבטא באפשרות ליצור. גם תיאוריות מדעיות, הן יצירות אנושיות, אותן אנו צריכים לעמת עם המציאות. ומה עם המוסר והדת? זוהי מדרגה אחרת – 'רוח א-להים'.

האם קיימת אפשרות נוספת? ההוגים היהודיים הקלאסיים הבחינו בעקבות תורת ההיגיון בימי הביניים, בין שני סוגי איפיונים. מצד אחד מצויה ההגדרה הפילוסופית או המדעית החמורה שניסתה להגיע למהות הדבר אותו אנו מגדירים. לשנייה הם קראו 'רושם' (לפעמים 'חק') – זהו נוסח שמאפיין דבר על ידי אחד מתכונותיו (בלשונם 'סגולותיו') שאינן המהות. כדי להדגים את השניות הזאת הם היו משתמשים בשתי דוגמאות: 'האדם הוא חי מדבר'. המונח 'דיבור' בעברית הפילוסופית של ימי הביניים מציין לא רק את השפה אלא גם את ההיגיון. 'האדם הוא חי מדבר', חיה בעלת תבונה, זאת הגדרה המתייחסת למהות. אולם, קיים איפיון אחר שהוא בלשונם 'רושם', 'האדם הוא חיה צוחקת'. לא בטוח שכל בני האדם מפתחים את הפוטנציאליות שלהם להיות רציונליים. כמעט בטוח שכל בני האדם צוחקים, עד שחיהם נהרסים, ואולי אף לאחר מכן. ההומור הוא מותר האדם מן הבהמה.

הצחוק ומותר האדם

כבר העירו חוקרים שיש שלושה ממדים בהומור: הממד הקוגניטיבי, הבנת השנינות שבבדיחה, הממד האמוציונלי, העליצות שהיא גורמת, והמדד הפיזיולוגי, שהוא הצחוק. את הצחוק אפשר אף למדוד. בתכניות טלביזיה רבות משמיעים קולות צחוק כדי שאנו נידבק מהם, או אולי כדי להורות לנו שנאמרה בדיחה ועלינו להשתתף בה. אך לפני הצחוק נמצאים שני הממדים הבסיסיים יותר, הלוא ברור שניתן לספר בדיחה ולעורר צחוק, מבלי שהצחוק הבין אותה על כל מורכבותה. אנו נוכל ללמד רובוט לחשב ולצחוק, אך את הבדיחות הוא לא יבין. ההומור הוא מותר האדם מן הרובוט. וזאת, כפי שהראה לנו הפסיכולוג החשוב והנשכח אלפרד שטרן, בספרו 'הפילוסופיה של הצחוק והבכי', כי בהומור אין אנו מוסרים אינפורמציה אלא שופטים ומעריכים את המציאות. האדם הצוחק הוא חיה מעריכה היודעת לומר טוב ורע, לא תמיד בצורה נכונה.

מה מצחיק? תיאוריות שונות הועלו על הצחוק על ידי פילוסופים גדולים. אין לי ספק שכולם צדקו, כי אכן יש סוגים שונים של צחוק והומור. האתיקה של ההומור תלויה בסוג ההומור בו אני משתמש. על כך אנו נשפטים. מצד אחד יש צחוק, רוח מאוד לדאבוננו, המבטא עליונות והמלווה מעשים שיש בהם פגיעה, הטרדה, התעללות והשפלה. זהו ההומור האכזרי, הצחוק הסדיסטי. אך יש הומור בריא, והוא מופיע בשתי ואריאציות שונות. הצחוק מבטא את תגובתנו מול האבסורד שבמציאות. עצם השם 'יצחק' מבטא את האבסורד שבהיסטוריה, אבסורד שינוצח רק באחרית הימים. יש הומור יהודי אנטי-נאצי רב, בעיקר שלפני המלחמה. מועטות הן הבדיחות שמקורן בגיא ההריגה ממש. באחת מהן, הומור שאיבד את העליזות ואת הצחוק, מספר יהודי: "כרוז חדש נתלה על קירות הגטו. כל מי שלא יתייצב מחר ב'אומשלגפלץ', ייתלה היום בערב בכיכר העיר". אך יש משמעות אחרת להומור החיובי, עליה עמד הנרי ברגסון, הפילוסוף היהודי שבגולת צרפת בראשית המאה העשרים. בספרו 'הצחוק' הוא טען שההומור מבטא ביקורת נגד אובדן האנושיות והפיכת האדם לחומר הנתון תחת שלטון חוקי המכניקה. אנו למשל צוחקים, כשמישהו (אחר) מחליק על קליפת בננה. בכך אנו שופטים מאורע בו הפך אדם למשחק בידי כוחות הטבע. אנו צוחקים כשרואים שתי דמויות עושות דבר זהה, כי בכך הם מאבדים את האינדיבידואליות שלהן. בלשון חז"ל, היינו יכולים לבטא זאת אחרת: אנו צוחקים כש'גברא' הופך 'חפצא'. ודבר זה מביאנו אל פורים ואל מגילת אסתר.

ימי הפורים הפכו במסורת היהודית לימים בהם שולט ההומור. דבר זה בא לידי ביטוי בשורשי החג. במבואו לספר אסתר שבסדרה 'דעת המקרא', הצביע פרופ' גבריאל חיים כהן על תופעה ספרותית מעניינת שקראה את תשומת לבם של דורשי המקרא וחוקריו. יש הדים ספרותיים מעניינים במגילת אסתר לפרשיות שונות בספר בראשית, ובייחוד לסיפור יוסף.

מצווה לאסוף תבואה לשנות הרעב (בראשית מא לד-לו): "וַיִּפְקֹד פְּקָדִים עַל הָאָרֶץ... וַיִּקְבְּצוּ אֶת כָּל אֶכָל הַשָּׁנִים הַטּוֹבוֹת... וַיִּיטֹב הַדָּבָר בְּעֵינֵי פַרְעֹה". במגילת אסתר (ב, ג-ה) "אוספים" נערות: "וַיִּפְקֹד הַמֶּלֶךְ פְּקִידִים בְּכָל מְדִינוֹת מְלָכוֹתָיו... וַיִּקְבְּצוּ אֶת כָּל נַעֲרָה בְּתוּלָה טוֹבַת מְרָאָה... וַיִּיטֹב הַדָּבָר בְּעֵינֵי הַמֶּלֶךְ". ההומור והאירוניה שבמגילה נחשפים כשאנו נזכרים בפסוקים בבראשית. ג"ח כהן מסכם את משמעות הקשרים במילים כמעט ברגסוניאניות: "השימוש בלשון הפסוקים... המתארים טיפול בתבואה", באובייקטים "ממחיש לנו את היחס 'הלא-אישי' אל הנערות. הם נקבצות ממשפחותיהם על ידי אחשורוש כאילו הם היו אובייקטים. הומור זה הוא בעל מסר נבואי. בהמשך הוא הפך, בצדק, להומור לשמו, אך כל הומור בריא הוא גם מוסרי. מכאן חיקויים של סוגיות תלמודיות כדי ללעוג לענייני או בעיות היום. מכאן, 'הקידוש' של פורים, ומכאן 'הרב של פורים', שהיה צריך להביא את הדרשות לידי אבסורד, דרך קשרים סמויים ולוליינות אינטלקטואלית.

זכורני שאחד מרבתי סיפר לנו על תלמיד ישיבה שנתמנה לרב של פורים, ודרש דרשה המבוססת על סתירה קשה בין קטע ברמב"ם לבין קטע ב'תוספות'. אחרי מאמצים רבים ובחריפות מופלאה הצליח ליישב את ההדורים ולגשר על הטקסטים. תלמידי הישיבה שמעו בקשב רב, אך עם גמר השיעור רתחו מכעס: "היכן כאן ההומור הפורימי?" חברם ענה להם: אין 'רמב"ם' כזה ואין 'תוספות' כזה. פתגם ביידיש מספר שיש אנשים שכל השנה שיכורים ודווקא בפורים הם מפוכחים. אולי ההומור של פורים יעזור לנו להיות מפוכחים. האמנם זקוקים אנו לרב של פורים כדי לדרוש דרשות אבסורדיות. לפעמים נוצר הרושם שמומחים של פורים מתהלכים אצלנו כל ימות השנה.